

ТИПОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ТВОРЧОСТІ Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА Й Г. ГЕССЕ

Анотація. Увага автора публікації акцентується на повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» (1927) і романі Г. Гессе «Степовий вовк» (1927). У статті простежуються типологічні аспекти кардинальної архетипальної опозиції «людина»-«не-людина» у творах українського й німецького письменників.

Ключові слова: архетипальна опозиція, компаративний аналіз, репрезентація.

Аннотация. Внимание автора публикации акцентируется на повести «Смерть» Б. Антоненко-Давыдовича и романе Г. Гессе «Степной волк». В статье прослеживаются типологические аспекты кардинальной архетипальной оппозиции «человек»-«не-человек» в произведениях украинского и немецкого писателей.

Ключевые слова: архетипальная оппозиция, компаративный анализ, репрезентация.

Summary. The author's attention is focused on publishing the story of Antonenko-Davydovych "Death" and the novel of Hesse "Steepe wolf". The article traces the typological aspects of the cardinal archetypal opposition "human - inhuman" in the works of Ukrainian and other writers.

Key word: archetypal opposition, comparative analysis, representations.

XX століття – надзвичайно складна й суперечлива доба в духовному розвитку людської спільноти, яка ініціювала надії на краще майбутнє, призначивши за них непомірно високу ціну, що призвело до невиправних втрат, жахливих експериментів над людством. Саме в XX столітті чи не найяскравіше виявилась суперечлива сутність людини, яка прагне добра, потерпає за нього, але часто коїть зло, не думаючи про наслідки, вибираючи між фізичною й моральною смертю, часто надає перевагу останній. Учені визначають аморальний характер західної цивілізації, яка може розвиватися навіть тоді, коли внутрішні сили духу ослабли, коли у сфері моральних цінностей панує цілковите спустошення; з другого боку, рисою цієї цивілізації є трагічний розкол, «протистояння цілості й всіх окремих галузей суспільного та приватного життя людини» [3, с. 169]. Духовні пошуки інтелігенції, розгубленої в сучасному їй дегуманізованому світі стали центром уваги багатьох письменників XX століття. Особливо чітко подолання архетипу Тіні, під якою мається на увазі «сума прихованих, невиданих властивостей, недостатньо розвинутих функцій і внутрішньої суті власного підсвідомого» [12, с. 72], репрезентовано у творах Г. Гессе й Б. Антоненка-Давидовича. Специфіка опозиції «людина» й «не-людина» має типологічні сходження у представників різних країн, розкриття яких є актуальним для процесу усвідомлення української літератури як частини світового літературного процесу.

У сучасному літературознавстві творчі постаті обох митців були й залишаються в центрі уваги критиків. Варто виділити ґрунтовні дослідження Л. Бойка творчості Б. Антоненка-Давидовича, а також А. Березіну, Р. Каралашвілі, О. Науменко, В. Седельнік як дослідників творчості Г. Гессе. Архетип Тіні в романі Г. Гессе «Степовий вовк» досліджувався М. Жук [5]. Однак компаративний аспект творчості українського й німецького письменників не був предметом уваги літературознав-

ців. У цьому вбачаємо наукову новизну нашої роботи.

Мета публікації – виокремити типологічні аспекти роману Г. Гессе «Степовий вовк» і повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть», таким чином довівши спільність творчих пошуків і їх художнього втілення у творах німецького й українського митців у першій третині XX століття.

Твори письменників об'єднує значний ступінь автобіографічності, який великою мірою позначився на проблематиці й тематиці їхніх художніх текстів. Написання творів українського й німецького авторів пов'язано з духовною кризою в житті кожного з митців у 20-х роках минулого століття. У Б. Антоненка-Давидовича це його «хитання» між УКП і КП(б)У: був членом УКП, потім «якийсь час (1920–1921 роки) був членом КП(б)У, брав участь у боротьбі проти банд Махна в загонах ЧОНу (загони особливого призначення для боротьби з бандитизмом, що склалися з комуністів), але, не зрозумівши НЕПу й не будучи задоволений з практики розв'язання національного питання, що була до XII з'їзду партії, вийшов з КП(б)У і вступив до УКП, а 1923 року, за кілька місяців до заборони УКП, вийшов і з неї» [8, с. 188]. У Г. Гессе криза почалась з початком Першої світової війни: письменник на відміну від багатьох співвітчизників виступає проти війни, а особливо проти фальші й брехні, якими вона супроводжується. Після публікації його статті «О друзі, доволі цих звуків!», Г. Гессе раптом розуміє, що залишається самотнім і стає переслідуваним через свій протест. Наступні роки, до написання «Степового вовка», лише поглибили кризу: божевілля першої дружини, важка хвороба сина, смерть батька, невдалий другий шлюб.

Складний пошук власної ідентичності інтелігенцією початку XX століття – в центрі уваги творів обох авторів. Шлях Г. Гессе до «Степового вовка» проходить через роман «Деміан». Без «Деміана», на думку літературознавців, «не було б темних глибин «Степового вовка» [1, с. 16]. Загальновідомо-

мим є захоплення Г. Гессе ідеями К. Юнга, дослідники його творчості (Х. Бехер, Г. Баль, М. Дарендорф, М. Жук, В. Седельнік та ін.) наголошували на впливі психоаналізу на творчість Г. Гессе. С. Аверінцев зазначає, що сам письменник деякий час був пацієнтом К. Юнга у 1921 році [1, с. 17]. За К. Юнгом існують три вияви душі людини: свідомість, особистісне несвідоме й колективне несвідоме [11, с. 136]. Усі вони представлені в романі «Степовий вовк» Г. Гессе. Особистісне несвідоме, за К. Юнгом, відповідає архетипу Тіні. У романі воно виявляється в особі Степового вовка, однієї з частин душі Гаррі Галлера, головного героя роману. У християнській символіці вовк часто ототожнюється з дияволом.

Кость Горобенко, головний герой повісті «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича є також перевертнем, вовкулакою. Такий висновок випливає з тексту. Горобенко признається собі, що картини минулого – це «гарні, приємні, близькі картини» [2, с. 243]. Однак це зізнання відбувається тієї ночі, коли Кость остаточно вирішив, що для того, щоб відчутися себе більшовиком, треба вбити. Тому в його маренні згадки про минуле, «як краплі живого срібла, чіплялись одна одній й виростали у велику кулю» [2, с. 243]. Куля виступає як артикуляція підсвідомості Горобенка, адже, за народними віруваннями, загальновідомим є той факт, що убити перевертня можна лише срібною кулею, а минуле постає в маренні Горобенка у вигляді срібної кулі, а це означає, що в особистісному несвідомому він – перевертень, диявол, як і Галлер.

Події в Україні після 1917 року поглибили й пришвидшили процес втрати українською людиною внутрішньої інтегральності, що, у свою чергу, викликало осмислення причин нецілісності її внутрішнього світу у творах українських письменників 20-х років минулого століття. Невідповідність між проголошеними ідеалами й справжньою суттю дійсності в колишньому Радянському Союзі ініціювала появу творів художньої літератури, у яких трагедійно-філософські рефлексії митців були спрямовані на проблему вибору моральної позиції людини у світі зла й насильства. Повість Б. Антоненка-Давидовича «Смерть» є яскравою художньою експлікацією спроби автора зрозуміти причини розгубленості, загубленості (за М. Шлемкевичем) і роздвоєності внутрішнього світу українця в період, позначений приходом до влади комуністичної партії більшовиків.

Цей твір, на нашу думку, слід кваліфікувати як повість-попередження, у якій автор доводить, що несумісність національного відродження з більшовицькими ідеалами призводить до втрати суспільством гуманістичних цінностей і деградації особистості. Кость Горобенко, головний герой повісті, заперечивши батьківські традиції, втратив духовний стрижень, але так і не зміг прийняти традиції іншої культури. Б. Антонен-

ко-Давидович проводить своєрідне художнє дослідження процесу нівеляції особистості українця в умовах несвободи, спроби перетворення його зі свідомого українця на безбаченка-яничара. Через внутрішній світ головного героя повісті автор досліджує морально-психологічну драму роздвоєння особистості комуніста-українця, який для того, щоб зберегти життя, змушений зректися своїх колишніх ідеалів, відкинувши у своєму минулому все, що пов'язувало або могло б пов'язати його з ним. Сучасниця й Б. Антоненка-Давидовича, письменниця М. Галич у спогадах про нього, а вони були членами одного літургування, підкреслює його глибоку «проникливість у людську душу, вилущування відти людського ества» [4, с. 8], наголошує на глибині аналізу психологічних проблем його героїв. Найчіткіше це виявляється в повісті «Смерть».

Харківська дослідниця Г. Хоменко наголошує на тому, що в коментарях до повісті «Смерть» Б. Антоненко-Давидович «вилучав анонсований назвою феномен смерті зі сфери традиційного гуманістичного тлумачення, в такий спосіб застерігаючи від банального ототожнення його з «моральною смертю» і пропонуючи інтерпретаторам повторити шлях героя «Ірису» Г. Гессе» [10, с. 37], тим самим спрямовуючи увагу дослідників на глибинне розуміння задованих автором символів твору. Сприйняття твору, як окреслення шляху ініціації головного героя робить чіткішою розв'язку повісті, яку часто називали незрозумілою, нелогічною: побачивши на собі кров убитого заручника, Горобенко одразу згадує кров Наді, яка символізувала її перехід від дівчини до жінки. Тобто, на думку головного героя, він пройшов процес змужніння, з юнака став чоловіком. Таким чином, саме так закінчивши твір, Б. Антоненко-Давидович дає зрозуміти вдумливого читачеві, що назва повісті пов'язана не стільки з моральною смертю Костя Горобенка, скільки з його переродженням, змужнінням. Його юнацькі шукання залишились позаду, й він обрав для себе новий шлях, на жаль, кардинально протилежний минулому.

Порівняння Костя Горобенка з героєм «Ірису» Г. Гессе Г. Хоменко є дуже важливим для дослідження типологічних сходжень творчості Б. Антоненка-Давидовича. Адже художні пошуки Г. Гессе є відображенням трагічної долі німецького народу й німецької культури в ХХ столітті. Свою творчість він називав «біографією душі», «спробою розповісти історію свого духовного розвитку», дослідники говорять про заглибленість у себе в його творах. Роман «Степовий вовк» був виданий у 1927 році, як і повість «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича.

Роман Г. Гессе «Степовий вовк» дослідники вважають твором про життя людського духу. В романі автор передбачає майбутні соціальні

потрясіння й Другу світову війну. Так само передбачив майбутні тотальні розстріли й деградацію української людини Б. Антоненко-Давидович. Написанню роману Г. Гессе передувала поезія «Степовий вовк», що закінчується словами: «...Один я в мире под луной // Влachu судьбу свою. Доколе // Бежать всю ночь рысцой по полю, Нестись, нестись, в мечтах витая, // И слышать ветра завыванье, И жить в каком-то мираже, Грызть снег пылающей гортанью // И дьявола нести в душе» [7, с. 182–183]. Як це нагадує Костя Горобенка, його постійні сіпання, неадекватні реакції на оточуючих, пошуки й викриття «злодіїв», а головне – диявола, що знаходиться в його душі.

Після виходу твору Г. Гессе дослідники зазначали, що у формі роману письменник зробив спробу подолати кризу єдності зі світом за посередництвом слова. Застосовуючи безжалюгідний самоаналіз, Гессе зробив спробу визначити причини хвороби людини ХХ століття, знайти шляхи до зцілення. Сам письменник звернув увагу читачів, що історія Степового вовка хоч і зображує хворобу й кризу, але не хворобу, що веде до смерті, не загибель, а її протилежність – зцілення. У коментарях до роману Р. Каралашвілі зазначає: «Оскільки в романі мова йде про зняття протиріч внутрішнього життя й просування до психічної цілості, символ «вовка» вказує на той темний бік психіки героя, яку слід вивести з глибин і примирити зі свідомим життям» [6, с. 403]. Процес переродження Костя Горобенка також є своєрідним примиренням зі свідомим життям. Але якщо «розвиток «вовчого» боку індивіда в Гессе виражає в романні не падіння людини, а сприяє створенню гармонійної особистості» [6, с. 403], то у Б. Антоненка-Давидовича відбувається пристосування його героя до дійсності.

У Г. Гессе роман закінчується виставою в «магічному театрі» саксофоніста Пабло, яка є символічною картиною духу, вічних цінностей, мрії, що наочно демонструє Галлеру його внутрішній світ. Трагічні рефлексії Костя Горобенка сприяють появі гострого відчуття болю відчуження, глибокої зневіри в самому собі, а головне – у своєму народові: «Ах, яке це безглуздя, що між ним і партією може стояти нація. Та нація, що вигадала тільки бандуру й плахту! Це справді нісенітниця. Це анекдот» [2, с. 239]. Це призводить до морального конфлікту – відчуття дис-

гармонії з середовищем. У своїх роздумах про засоби щодо свого «збільшовичення» герой Б. Антоненка-Давидовича вирішує, що убити іншу людину, яка є ворогом нової влади, – це означає вбити в собі інтелігентність, те, що він ненавидить у власній душі. Повесть «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича закінчує таким чином, що, з одного боку, можна інтерпретувати як дуже песимістичне – Горобенко вбив заручника, а значить і кращу частину своєї душі. Однак, з іншого боку, це вбивство, хоч його й прагнув, або, точніше, змушував себе прагнути Кость, було здійснено ним не зовсім свідомо, ніби в якомусь маренні: він більше прагнув захистити себе, аніж убити заручника. У свою чергу, асоціація, що виникає в свідомості Костя, коли він бачить кров заручника, з невинною кров'ю Наді, дає нам підстави для оптимізму й надію на те, що світла частина його душі ще не зникла остаточно. Саме ім'я Надія, обране автором, на нашу думку, символізує це. Підставою для такої оптимістичної рецепції нам дає й той факт, що Горобенко в повісті має можливість більш простого шляху ототожнення себе з більшовиками – перестати говорити українською мовою, але цього не відбувається. Також слід зазначити, що в наступному, знаковому для Б. Антоненка-Давидовича творі «За ширмою» кохану дівчину, яка є уособленням щасливого минулого головного героя повісті лікаря Постоловського, звати також Надійка. Це не збіг, а ще одне підтвердження думки С. Павличко, що тексти 1920-х років «треба вміти читати в широкому контексті творчості того чи іншого автора, розрізняючи справжні думки письменників і обов'язкову риторіку» [9, с. 174].

Отже, повість українського письменника Б. Антоненка-Давидовича й роман німецького письменника Г. Гессе «Степовий вовк» присвячені духовним пошукам виходу з кризи в якій опинилися як самі письменники, так і їхні герої. Пошуки українського й німецького письменників відтворено як процес відокремлення «Я» головних героїв від Тіні, який завершується прийняттям Тіні, що важливо для подальшого розвитку особистості. Твір українського письменника не варто сприймати як політично заангажований, у ньому чітко проступають загальнолюдські проблеми, які повинні стати в центрі уваги наступних дослідників творчості Б. Антоненка-Давидовича.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С. Путь Германа Гессе / С. Аверинцев // Гессе Г. Избранное. – М. : Художеств. лит, 1977. – С. 3–26.
2. Антоненко-Давидович Б. Твори : у 2 т. / Борис Антоненко-Давидович. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 714 с.
3. Валіцький А. В полоні консервативної утопії : Структура і видозміни російського слов'янофілства : пер. з пол. В. Моренець / Анджей Валіцький. – К. : Основи, 1998. – 710 с.

4. Галич М. Спогади про Євгена Плужника : (до 70-річчя від дня народження) / М. Галич // Рукописний відділ НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. 274. – № 275. – 6 с.
5. Жук М. Архетип Тени в романе Г. Гессе «Степной волк» с точки зрения теории аналитической психологии К. Г. Юнга / М. И. Жук // Культурно-языковые контакты. – Владивосток : Изд-во ДВГУ. – 2006. – Вып. 9. – С. 300 – 312.
6. Гессе Г. Избранное / Герман Гессе. – М. : Художеств. лит, 1977. – 413 с.
7. Гессе Г. Степной волк / Г. Гессе // Гессе Г. Кастальский ключ. – М. : Художеств. лит., 1995. – С. 182–183.
8. Лицар не абсурдних ідей Борис Антоненко-Давидович : збірка споминів, листів і малодоступних творів / за ред. Лариси М. Л. Залеської Онишкевич. – Б-ка журн. «Час», 1994. – 224 с.
9. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / Соломія Павличко. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 448 с.
10. Хоменко Г. «Смерть» Б. Антоненка-Давидовича : неявний смисл тексту / Г. Хоменко // Слово і час. – 1999. – № 2. – С. 37–41.
11. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг. – СПб. : Питер, 2002. 352 с.
12. Юнг К. Г. Психология бессознательного / К. Г. Юнг. – М. : Канон, 2003. – 400 с.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2011